

A politikai hiszékenység három évtizede – avagy az elvehetetlen ironikus szabadság Hiedelmek, demokrácia, hiszékenység heurisztikája

Bevezetés

1989-ben új szakasz kezdődött a kis közép- és kelet-európai népek életében. Sokan voltunk, akik azt várták, hogy a Bibó István által oly érzékletesen leírt történelmi nyomorúságoknak végük szakad, és a beköszöntő „összkomfortos” szabadság áthatja és átformálja a gazdaságot, a politikát, visszaadja a cselekvő élet méltóságát, amit elvettek a közép-kelet-európai kis népeket elnyomó birodalmak.¹

Változások lettek, de visszatekintve az elmúlt három évtizedre, nem lehetünk maradéktalanul elégedettek. A legdöntőbb változás, hogy 2004-ben a térség országainak zöme csatlakozott az Európai Unióhoz, amit 2007-ben Románia és Bulgária, majd 2017-ben Horvátország csatlakozása követett. Ezzel Európa politikai egysége megvalósult. A politikai egység mögött azonban változatlanul tovább éltek az európai országokat a kelet–nyugat tengely mentén megosztó történelmi eredetű különbségek, amelyekről Szűcs Jenő adott 1983-ban átfogó képet.²

Ennek az írásnak nem feladata a rendszerváltozás teljes mérlegének megvonása. Célunk pusztán a demokratikus politikai átalakulással kapcsolatos rendszerváltó várakozások vizsgálata. Azt állítjuk, hogy ezek a várakozások nem teljesültek, de nem is teljesülhettek, mert nem álltak fenn a teljesülésükhöz szükséges elméleti és gyakorlati feltételek.

Az inkompetensekből álló sokaság

Hankiss Elemér 1989-ben megjelent, a kelet-európai társadalmak előtt álló alternatívákkal foglalkozó könyvében a rá jellemző leltárkészítő szenvedéllyel a rendszerváltozás lehetséges forgatókönyveinek egész sorát tárgyalja, ezek közül csak az egyik az „európai típusú politikai változógazdaság” demokratikus forgatókönyve. Hankiss megegyően úgy fogalmaz, hogy „a huszadik század második felében ez a leghatékonyabb politikai-parlamentari mechanizmus”. Könyve megírásakor Hankiss még nem tudhatta, hogy a kis államok népei ezt a forgatókönyvet fogják választani, de azt tanácsolta,

¹ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. II., 1945–1949.* Budapest, Magvető, 1986. 187–188.

² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* Budapest, Magvető, 1983.

hogy „érdemes volna célként kitűzni egy ilyen kiegyensúlyozott politikai váltógazdaság létrehozását”, még ha be is látta, hogy „viszonylag magas fokú gazdasági fejlettség és viszonylag stabil gazdasági fejlődés” hiányában ez a cél csak hosszú távon elérhető.³

Harminc évvel a rendszerváltozás után nyilvánvaló, hogy Magyarországon nincs európai típusú politikai váltógazdaság. Kérdés persze, hogy van-e egyáltalán európai ország, ahol a politikai váltógazdaság elég hatékonyan működött ahhoz, hogy elkerülje a liberális demokrácia válságát.

A politikai váltógazdaság gyakorlata a demokrácia elméletén alapul, e szerint minden állampolgárnak joga van a parlament tagjainak megválasztására. A parlament a végrehajtó hatalmat tovább delegálja az általa megválasztott kormánynak, megtartva magának a törvényhozói hatalmat. A bírói hatalom független a kormánytól és a parlamenttől.⁴

A demokrácia alanyai Arisztotelész kifejezéséve élve a „teljes polgárok”, akik egyaránt választók és választhatók a tisztségekre, és egyben „jó polgárok”, akik alkalmasak arra, hogy parancsoljanak és utasítsanak. A demokrácia a többség uralma a politikai közösség egésze felett, ami természetszerűleg magába foglalja az alul maradt kisebbséget is.

A demokrácia, mint azt Arisztotelész jól látta, csak akkor működik hatékonyan, ha a politikai közösség minden tagja „teljes polgár”, azaz választó és választható, valamint „jó polgár”, azaz éppen úgy tud parancsolni, mint engedelmessé válni. Arisztotelész szerint „a közösen összehordott lakoma is pompásabb, mint egy ember egyszerű vendégsége. Ezért dönt azután a nép sok kérdésben jobban, mint bárki is, ha egymaga van.”⁵ Hasonló elképzelései voltak Rousseau-nak, aki a népet az egyénhez képest tévedhetetlennek tartotta.⁶ Arisztotelészhez és Rousseau-hoz hasonló álláspontot vall a *New Yorker* kolumnistája, James Surowiecki is, aki 2009-ben magyarul megjelent könyvében kifejti, hogy a tömegek jobbak a problémamegoldásban, a döntéshozatalban, a jövő felismerésében, mint legokosabb tagjaik külön-külön.⁷

A helyzet azonban nem ilyen rózsás. A sokaság ítélete csak akkor tökéletesebb a külön-külön vett egyének ítéleteinél, ha a sokaság minden tagja ért az ügyhöz, amelyet megítél. A hozzáértés, a tudás egyenlőtlenül oszlik el a népességben. Machiavelli úgy látta, hogy „háromféle az emberi felfogás”. Az egyik magától képes felismerni a dolgokat, a másik azt fogja fel, amit a többiek felismertek, a harmadik se maga, se mások által nem képes felismerni; az első igen kiváló képesség, a másikfajta is megjárja, hanem a harmadik haszontalan.⁸ Mindebből éppen a fordítottja következik annak, amire Arisztotelész mondata alapján Rousseau és Surowiecki következtetnek. Az inkompe-

³ Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. 339–340.

⁴ Robert A. Dahl: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris, 1996.

⁵ Arisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1984. 166.

⁶ Jean-Jacques Rousseau: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest, Magyar Helikon, 1978.

⁷ James Surowiecki: *A tömegek bölcsessége. Miért okosabb a sokaság, mint a kevesek?* Ford. Árvay Alica. Budapest, Libri, 2009.

⁸ Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Budapest, Helikon, [1532] 1992. 69.

tensekből álló sokaság nem jobban, hanem rosszabban ítél, mint a kompetens egyén.⁹ Maga Arisztotelész is rájött erre, hiszen műve egy másik helyén a demokráciát mint elfajulást említi, ahol „nem a törvény az uralkodó, ott felbukkannak a népvezérek. Mintegy egyeduralkodóvá válik a köznép, sok egyes emberből tevődve össze, a tömeg nem egyenként, hanem együttesen gyakorolja a hatalmat.”¹⁰ A törvény nem lehet fék, hiszen azt a népvezérek által befolyásolt tömeg önkényesen bármikor megváltoztathatja. Nem véletlen, hogy a demokrácia és a demagógia egyként a „demosz” szótöből fakad.

A politikai változógazdaság gyakorlata jól működhetett, míg a választásra jogosultak között kisebbségben voltak a Machiavelli által haszontalannak nevezett választók, akik kognitív képességei elégtelenek a választási kampányban eléjük tárt politikai alternatívák közötti választásra. A többség a politikai nyilvánosság fórumán hozzá eljutó üzenetek révén választhatta ki a megfelelőnek tartott politikai programot, pártot és vezetőt. Mindez választásról választásra megismétlődött.

Az általános választójog minden felnőtt számára lehetővé tette a választásokon való részvételt. Minél inkább kibővült a választásra jogosultak köre, a rendszer annál inkább elvesztette robusztusságát. A politikai kampányokban előtérbe kerültek a tömegek meggyőzésére alkalmas technikák. A választásokon az a politikai alternatíva győzött, amelynek hirdetői ügyesebben, rátermettebben alkalmazták ezeket a technikákat. Ortega y Gasset jól látta, hogy a „régí demokrácia működését jó adag liberalizmus és törvénytisztelet mérsékelte”. Ezzel szemben az új demokrácia a tömegek uralma, s a vezetők, akiket a tömegek választanak, egyáltalán nem különlegesek, nem azért választják meg őket, mert értik és orvosolni képesek a közösség gondjait. A vezető tükör, amelyben a tömeg magára ismer.¹¹

A politikai hiedelmek

A demokrácia elfajulásának antropológiai alapjait a méltatlanul elfelejtett magyar politikatudós, Makkai János fejtette ki 1943-ban írt, *Politika-isten rabságában* című művében. Makkai abból indul ki, hogy az „ember legfőbb, sőt minden más élőlénytől elválasztó tulajdonsága, hogy hisz”.¹² A hit cselekvésre hajtó erő, irányát és célját a hiedelem adja. A közösségek szükségképpen a hiedelmek alkotta világban élnek, ami ismerőssé teszi számukra az ismeretlent, otthonossá teszi az idegenséget.

Makkai szerint a politikai és a vallási közösségi hiedelmek között lényegiek a hasonlóságok, de a különbségek is. Mindkétfajta hiedelem ígéret, de a vallási hiedelem a túlvilági boldogulás, a politikai hiedelem az e világi boldogság ígérete. Makkai szerint a politikai hiedelmek célcsoportja lehet az osztály, a nemzet vagy a faj. Carl Schmitt gondolatát megsejtve Makkai kiemeli, hogy a politikai hiedelem homogenizálja a megszólított közösség

⁹ Csepeli György: Álarcosbál a blogteremben. A névtelenség hatásai az új médium révén történő kommunikációban. *Kritika*, 38. (2009), 6. 3–5.

¹⁰ Arisztotelész (1984): i. m. 183.

¹¹ José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Budapest, Pont, [1938] 1995. 12.

¹² Makkai János: *Politika-isten rabságában*. Budapest, (k. n.), 1943. 12.

tagjait, s a barát-ellenség tengely mentén polarizálja társas környezetüket. A vallási hiedelmekhez hasonlóan a politikai hiedelmek is folyamatos megerősítésre szorúlnak, erre szolgálnak a politikai szertartások és papjaik, a politikusok.

Különösen érdekesek Makkai fejtegetései a politikai hiedelmek gyermekbetegségeiről, amelyekből, úgy tűnik, nem olyan egyszerű kigyógyulni, hiszen akik éltetik ezeket a hiedelmeket, maguk sem felnőtt, autonóm polgárok. A politikai hiedelmek meghatározó tulajdonsága az „értelem-süketség”, ami alatt azt érti a szerző, hogy a hiedelem nem változtatható meg észérvekkel. Ha egyszer kialakult és elterjedt, csak egy másik hiedelem válthatja fel.

A másik gyermekbetegség a radikalizmus, a meg nem alkuvás, ami folyamatos harcra ösztönöz. A politikai hiedelem vak a morális aggályokkal szemben, követőiből teljességgel hiányzik a bűntudat. Annál erőteljesebb az antagonizálóképesség. A politikai hiedelmeket életciklusuk végén „aggkori betegségek” sújtják, és ezek révén satnyul motivációs erejük. Az életciklusuk végén járó politikai hiedelmek követőiben gyengül az elszántság, meghasonlanak, fellazul a barát-ellenség határ. Jöhet a következő politikai hiedelem.

A választásra jogosult populáció tagjai körében a „kognitív intelligencia” és az „affektív intelligencia” egyaránt skálafüggetlenül oszlik el. Leegyszerűsítetten fogalmazva ez azt jelenti, hogy a választók között kevesen vannak az okosak (akik a Machiavelli által leírt első típusba tartoznak), és sokan vannak, akik a gondolkodásra kevésbé képesek, az összefüggéseket nem értik, a lényegyet nem tudják kiemelni. Ők Machiavelli második és harmadik típusába tartoznak.

Az „affektív intelligencia” esetében a helyzet fordított. Sokan vannak, akik képesek mély érzelmekre, él bennük a remény és a félelem, képesek örülni és szomorkodni. Kevesen vannak, akikből hiányoznak az érzések, nincs bennük empátia, szolidaritás, szenvtelenek maradnak a szenvedés láttán.

Azt is mondhatnánk, hogy az ész arisztokratikus, míg a szív demokratikus. Makkai Jánosnak igaza van, amikor azt állítja, hogy „a racionális tudomány csupán a kritikát, az ellenőrzést, a kételkedést fejleszti ki az arra érettek között, de a társadalmak életét nem lendíti új utakra, erre a célra mindig új, különös és megfoghatatlannak látszó áramlatok jönnek, amelyek kétségkívül magánvaló tünemények”.¹³

E „magánvaló tünemények” a hiedelmek, befogadásuk nem igényel különösebb előzetes tudást, felkészültséget. A hiedelmek nem az észhez, hanem a szívhez szólnak. Könnyen befogadhatók, gyorsan terjednek, s mint láttuk, csak akkor változnak, ha aggsorba jutva, erősebb érzéseket keltő új hiedelmekbe ütköznek. A hiedelmek a hiszékenységek termékei, ami szükségszerűen jelen van mindenkiben, még azokban is, akik tudása empirikus bizonyítékokon nyugszik. Tudásuk azonban nem lehet egyetemes, mindig vannak fehér foltok, amelyeket nem tudnak kitölteni empirikusan igazolt ismeretekkel. Ekkor a tudáshiányos emberek két út közül választhatnak. Akik az elsőt választják, azok hiteles információforrásokat keresnek, vagy maguk igyekeznek empirikus bizonyosságot szerezni. Ha ez nem lehetséges, akkor az agnoszticizmus álláspontjára helyezkednek.

¹³ Makkai (1943): i. m. 12.

A másik utat választók nem törődnek az igazsággal, nem akarnak bizonyítékokat, hanem a priori hiedelmeiknek megfelelően ítélnék.¹⁴

A hiszékeny ember és a magyar politikai váltógazdaság

A hiszékeny ember gondolkodása zárt, nem vesz tudomást az empirikusan igazolható, észérveken nyugvó bizonyított igazságról.¹⁵ Az egyre változékonyabb, komplexebb, bizonytalanabb, előreláthatatlanabb világban kiigazodni képtelen emberek számára egyre kevesebb a lehetőség bizonyosságok megszerzésére, s emiatt a hiszékenység kínálja számukra a félelmek és a reményeik által szegélyezett kivezető utat. A hiszékenyek a hagyományos, központosított média útján eljuttatott propagandaüzenetek könnyű prédái, de még inkább kiszolgáltatottak a közösségi média sajátosan feldarabolt nyilvánossági tereiben, ahol egymást bolondítják.

A hiszékenység heurisztikája látszatokon alapul. A hiszékeny ember könnyebben hisz az ismételten megjelenő, gyakori tartalmaknak, amelyeket az ismeretségi hálózatában hozzá közel állók nap mint nap eljuttatnak hozzá. A hiszékenység összezavarja a valószínűségeket, hamis várokozásokat kelt. A kellemetlen igazságtól való elzárkózásban a valószínű valószínűtlennek tűnik. A csodavárásban ennek ellenkezője történik: a valószínűtlen tűnik valószínűnek. Mindkét beállítódás öncsalás. A hiszékenyek a statisztika írástudatlanjai. Állításait mindennapi tapasztalataikra hivatkozva teszik meg, mit sem sejtve arról, hogy a minta, amelynek megfigyelése alapján következtetéseiket megfogalmazták, messze nem reprezentatív, alapvetően torzított. Mindez kísértetiesen emlékeztet a Bibó István által leírt „hamis realizmusra”, az 1867 után kialakult, máig élő magyar politikai illuzionizmus klasszikus leírására.

A hiszékeny ember maga választotta karanténban él, ahol hozzá hasonlóan a többiek is hiszékenyek. A hiszékenyek magabiztosságának, tévedhetetlenségérzésének alapja a hasonló hiedelmekben osztozók konszenzusa, ami lehetővé teszi a hiszékenyek tömeges befolyásolását azok számára, akik vezető szerepre vágynak.

A magyar országgyűlés 1989. október 23-án fogadta el az 1949-es alkotmány módosítását, amelyben megfogalmazódott a politikai hiedelem, miszerint a többpártrendszer, a parlamenti demokrácia és a szociális piacgazdaság képezi a rendszerváltás alapját.

Makkai azt írja, hogy minden politikai hiedelem abszolút nemes és emelkedett életmagyarázatként él a benne hívő emberek lelkében. Makkai azt is írja, hogy a politikai hiedelmek természetéhez tartozik, hogy illuzórikus várokozásokat keltenek, és ezek megvalósulatlansága szükségképpen frusztrációt kelt a hiedelmek hívőiben. Pontosan így történt ez az 1989-es alkotmánymódosítás szövegébe került demokratikus politikai hiedelem esetében. Az 1989 és 2020 között eltelt három évtized története arról tanúskodik,

¹⁴ David G. Myers: Psychological Science Meets a Gullible Post-Truth World. In Joseph P. Forgas – Roy Baumeister (szerk.): *The Social Psychology of Gullibility. Fake News, Conspiracy Theories, and Irrational Beliefs*. London, Routledge, Psychology Press Book, 2019.

¹⁵ Milton Rokeach: *Open and Closed Mind*. New York, Basic Books, 1960.

hogy a rendszerváltozást megalapozó politikai hiedelem csalóka volt. A többpártrendszer, a parlamenti demokrácia és a szociális piacgazdaság gyakorlati megvalósulása messze alatta maradt a várakozásoknak.

Összegzés

A többpártrendszer 1989/90-ben létrejött, de az időközben eltelt három évtized alatt fokozatosan leamortizálódott. A rendszerváltó pártok sorra eltűntek, az új pártok erőtlenebbek lettek. A politikai porondon egyetlen párt maradt, és ennek abszolút hatalmát a többi párt nem képes korlátozni. A parlament elvesztette jelentőségét. A 2020-ban kitört koronavírus-járvány okozta sürgősségi helyzetben a parlament 2020. március 30-án határozatlan időre felfüggesztette működését, a kormány azóta rendeletekkel kormányoz. A szociális piacgazdaság ígérete teljesületlen maradt.

A modern magyar társadalom politikai értelemben 1867-ben született.¹⁶ Az 1867 óta eltelt időben a liberalizmus, a szociáldemokrácia, a nacionalizmus politikai hiedelmei egymással versengve, egymást váltva uralták a lelkeket. Amikor ezek a politikai hiedelmek kudarcosnak bizonyultak, átadták helyüket a nemzetközi és a nemzetiszocializmus radikális politikai hiedelmeinek. A rendszerváltás alapvető politikai ígéretének bevaltatatlansága okán keletkezett társadalmi frusztráció 2010-ben hiteltelenítette a kezdetben sikeres liberalizmus és a szociáldemokrácia politikai hiedelmeit, amelyeket a nacionalizmus politikai hiedelme váltott fel.

A politikai váltógazdaság politikai hiedelme 2020-ban tarthatatlanná vált. A magyar társadalom politikai élete 2020-ban visszatért oda, ahol 1989 előtt volt. 1867 és 1989 között változtak a politikai rendszerek, de az nem változott, hogy a politikai hatalom demokratikus eszközökkel nem volt leváltható.

Hankiss Elemér a politikai váltógazdaság működésének előfeltételei között említette a jól teljesítő gazdaságot, de nem említette a demokratikus politikai kultúrát, amelynek hiánya a várakozások ellenére a rendszerváltást követő évtizedekben visszakényszerítette a magyar társadalmat a Szűcs Jenő által leírt kényszerpályára. Az „összkomfortos szabadság” politikai hiedelmének varázsereje megszűnt, helyette visszatért a közép-kelet-európaiak számára hagyományosan ismert szabadságforma, amelyet Hankiss „ironikus szabadságnak” nevezett. Ez azt jelenti, hogy a nyugat-európaiak szabadságával szemben a közép-kelet-európaiaknak

„megvan az a szabadságuk, hogy kívül állnak azon a világon, amelyben élnek, hogy nem azonosulhatnak és nem azonosulnak azzal a világgal, amelyben élnek, hanem mintegy kívülről szemlélnek azt. Ez a kényszerű kívülállás, ez a kényszerű ironikus távolság és távolságtartás, ez a kényszerű függetlenség felbecsülhetetlen emberi kiváltság.”¹⁷

Hozzátehetjük, hogy az „ironikus szabadság” elvehetetlen!

¹⁶ Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007.

¹⁷ Hankiss (1989): i. m. 20.

Felhasznált irodalom

- Arisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. II., 1945–1949*. Budapest, Magvető, 1986.
- Csepeli György: Álarcosbál a blogteremben. A névtelenség hatásai az új médium révén történő kommunikációban. *Kritika*, 38. (2009), 6. 3–5.
- Dahl, Robert A.: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris, 1996.
- Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem*. Budapest, Helikon, [1532] 1992.
- Makkai János: *Politika-isten rabságában*. Budapest, [k. n.], 1943.
- Myers, David G.: Psychological Science Meets a Gullible Post-Truth World. In Joseph P. Forgas – Roy Baumeister (szerk.): *The Social Psychology of Gullibility. Fake News, Conspiracy Theories, and Irrational Beliefs*. London, Routledge, Psychology Press Book, 2019.
- Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Budapest, Pont, [1938] 1995.
- Rokeach, Milton: *Open and Closed Mind*. New York, Basic Books, 1960.
- Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest, Magyar Helikon, 1978.
- Surowiecki, James: *A tömegek bölcsessége. Miért okosabb a sokaság, mint a kevesek?* Ford. Árvay Alica. Budapest, Libri, 2009.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007.
- Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983.